

-a turur ŞİMDİKİ ZAMAN VE -p turur GEÇMİŞ ZAMAN EKLERİNİN YAPISI ÜZERİNE

CAŞTEGİN TURGUNBAYEV

Günümüzdeki Türk Lehçelerinin pek çoğunda şimdiki ve geçmiş zaman ekleri olarak kullanılan ve aşağıda gösterilen şekillerin yapısı üzerinde durmak istiyoruz.

	Şimdiki Zaman	Geçmiş Zaman
Azerice	-	-°b
Kazakça	-a/-e; -y;	-p(tl)
Kırgızca	-a/-e; -o/-ö; -y	-p(t°r)
Özbekçe	-a/-e; -y;	-b(di)
Tatarca	-ı/-i~-a/-e; -y	-
Türkmençe	-	-pdIr
Uygurca	-ı/-i; -y;	-p(tl)~-ptu

Bugünkü Türk lehçelerinin pek çoğunda hâlen kullanılmakta olan ve birbirine çok benzeyen bu zaman eklerinin tarihî geçmişine baktığımızda, söz konusu eklerin ilk olarak Doğu sahasında Kıpçak ve Harezm Türkçesi döneminde, Batı sahasında ise Eski Anadolu Türkçesi döneminde, yani 13. yy'da -p turur (EAT - *Up dUr / - Up durur*) ve -A/- U turur (EAT-I / -U; -A *durur / yorur*) birleşik şekilleriyle görülmeye başlar. Karahanlı dönemine ait bir eser olan Divan-ı Hikmet'te bu eklerin ekleşmiş şekillerinin kullanılmış olması ise, örneğin:

a. *Resulga barçası hizmet kılatur*

“Hepsi Resul'e hizmet ediyorlar”;

b. *Edeb birlen yörüüp 'izzet kılatur*

“Edeple yürüyüp hürmet ediyorlar” (DH 288:27), bu eserin daha sonraki dönemlerde istinsah edilmesinden ve o döneme ait özellikleri almasından kaynaklanmaktadır. Onun için Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde bu za-

man eklerinin henüz olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Bu dönemlerde anlatılan geçmiş zamanı *-mlş*, şimdiki zamanı ise *-Ur* ekleri karşılamaktadır. Fakat *-mlş* eki hem partisibi, hem bildirme kipini, *-Ur* geniş zaman eki ise hem geniş zamanı, hem şimdiki zamanı karşılamakta idi. Daha sonraki Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde mevcut olan eklere ilâve olarak geçmiş ve şimdiki zamanı karşılayan müstakil birleşik zaman ekleri ortaya çıkmıştır. Bunlar *-p turur* ve *-A, -U/-I turur* (EAT-I/-U; *-A durur/yorur*) ekleri idi.

Örneğin, Harezmi Türkçesine ait *Kıyas-ı Rabguzi* ve *Nehcül-Ferâdis* eserlerinde geçmiş zaman için rastlanan örnekler:

- a. *Üç kün boldı aç men, közüüm yarukı oğlanımı yitürüp turur men*
“Üç gündür açım, gözümün ışığı oğlumu yitirmişim” (Rab 72 v:8);
- b. *Bu mal tavarnı Hak te’ âlâ berip turur erdi*
“Bu malı Hak teâlâ vermiş idi” (NF 329:12);
- c. *‘ammum oğlı ‘Alîni şehîd kalgay, tep aytıp turur*
“amcanın oğlu Ali’yi şehit edecek, diye söylemiş” (NF 153:8);
- d. *munu urmagıl, bu musulmân bolup turur*
“Bunu dövmeyin, bu müslüman olmuş” (NF 161: 7).

KT’nin *Gülîstan Tercümesi* (GT) eserinde ise şu örneklerle rastladık:

“kim bu iv ni’meti bilen beslenip turur men

“Ki, bu evin nimeti ile beslenmişim” (GT 71:12).

Şimdiki zaman için:

- a. *kanda kaçıp bara turur sen*
“nereye kaçıp gidiyorsun” (Rab. 12v: 13);
- b. *kelip sakçılar aydı Yusufga kim uruşurmiz teyü tururlar.*

“Savaşırız (diyorlar) dediklerini bekçiler Yusuf’a gelip söylediler” (Rab 98v:8);

1 Vahit Türk, “Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998.

- c. *Bakar, Ayyûb peygâmbar 'as namâz kılı turur.*
 “Bakıyor, Eyüp peygamber as namaz kılıyor” (NF 329: 11-12);
- d. *Bakarlar 'Alî razhu yıglayu turur*
 “Bakıyorlar ki, Ali r. ağlıyor” (NF 152: 15);
- e. *Körüüp kündegi vazife 'ataşın kesmeyin bire turur şî'r*
 “Her zamanki vazifeyi görerek ihsanı kesmeden şiir yazıyor” (GT 5:7).

Kıpçak ve Harezmi Türkçesiyle aynı dönemi paylaşan, Eski Anadolu Türkçesinde yukarıda bahsettiğimiz gibi *-A,-U/-I turur* ve *-p turur* eklerinin aynı yapıya sahip ve aynı görevleri paylaşan *-A durur/ yorur* ve *-(y)Up dur(ur)* zaman ekleri vardı. Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki geçmiş zaman ekini Gürer Gülsevin bir çalışmasında: “-(y)Up zarf-fiil eki ile *durur* bildirme şeklinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Bugün yazı dilimizde bulunmayan bu yapıyı, Türkiye Türkçesine daha ziyade *-miş+kişi* veya *-mıştır* olarak aktarılabilir”² sözleriyle tanımlamaktadır. Şimdiki zaman eki yapısı konusunda Mecdut Mansuroğlu'nun bir tespiti var: “Zikr edilen zarf-fiiller (*-al/-e* ekleri için) *yoru-*, *yoru-* fiilinin geniş zamanı ile bir nevi süreklilik ifade eder: *dög-e yorı-r* “dövüyor”³. Görüldüğü gibi Batı sahasında da, yine şimdiki zaman eki içinde *-A*, geçmiş zaman eki içinde ise *-Up* zarf-fiil ekleri kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesi dönemi-ne ait eserlerde ise geçmiş zaman için bu örnekler bulunmaktadır:

- a. *Gördi mescidün önünde bir arucak deve çöküp durur*
 “Gördü meşçidin önünde bir zayıf deve çökmüş” (YH 261);
- b. *Senin ışkuñ beni benden alıpdur*
 “Senin aşkın beni benden almış” (YED 111).

Aynı döneme ait şimdiki zaman ekli örnekler:

- a. *baka dururam* “bakıyorum”;
- b. *kana durur* “kanıyor”;
- c. *Gördi kim kendü sakka-hâne önünde âbdest alı yorur*
 “Gördü ki, kendi su deposunun önünde abdest alıyor” (MN 458);

2 Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK, Ankara, 1997, s. 83.

d. *Anlaruñ teşvişinden ölü yoruruz*

“Onların karıştırmısından ölüyoruz” (AN 228)⁴.

Bu çalışmamızda bizi en çok ilgilendiren, söz konusu zaman eklerini oluşturan unsurların arasında zarf-fiil eklerinin aldığı yer ve önemi sorunu olmuştur. Çalışmamızda buna kısaca bir cevap bulmaya çalışacağız. Bir zaman eki olarak kullanılan -p turur ve -A,- U/I turur (EAT-I/-U;-A durur/ yorur) ekleri, bir taraftan zarf-fiil eki bir taraftan geniş zaman ekini almış tasvirî fiil olmak üzere iki ana unsurdan oluşmaktadır.

Anlatılan geçmiş zaman eki şu şemayla ifade edilir:

zarf-fiil eki	+	tasvirî fiil	+	geniş z.
-°p	+	tur-/dur-	+	-ur

Şimdiki zaman eki ise:

zarf-fiil eki	+	süreklilik bildiren tasvirî fiil	+	geniş z.
-A/-U/-I	+	tur-/dur-/yor-	+	-ur

Dikkatlice baktığımızda her iki zaman ekinin aynı şemaya göre yapılmış olduğunu görürüz. Fakat -A, -U/I turur (durur/ yorur) ve -°p turur (-Up durur) ekleri, sahip oldukları aynı yapıya rağmen (Eski Anadolu Türkçesinde şimdiki zamanda kullanılan fiil küçük bir farklılık gösterir. dur- yanında eş anlamlı yor-tasvirî fiil de kullanılmakta) birinin şimdiki zaman, öbürünün de geçmiş zaman ifade etmekte kullanıldığını görürüz. Aralarındaki fark sadece zarf-fiil eklerine dayanır. Bu sebeple önem açısından bu ekleri oluşturan zarf-fiil ekleri ön plâna çıkar. -A;/-U zarf-fiil eklerinin zaman eki olarak ilk defa kullanıldığı Kıpçak ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde karşıladığı görevleri ele alalım:

1. Bir fiilin esas fiile paralel olarak gerçekleştiğini veya fiilin yapılış tarzını ifade eder:

a. *ol pehlevan yigit bilen oynay küle kilür*

“O pehlivan yiğit ile oynayarak, gülerek geliyor” (GT 297:2);

b. *ança vâ abatâh vâ ‘Aliyyâh teyü yığlar erdi.* (NF 154:7);

4 Ş. Halûk Akalın, *Eski Anadolu Türkçesi*, ÇÜ Fen- Edebiyat Fakültesi Ders Notları Nu. 56, Adana, 1996.

c. *Hasan takı Hüseyin razhumâ kirü keldiler*

“Hasan ve Hüseyin razhuma girerek geldiler” (NF 171:7);

d. *yâ Fatma teyü nidâ kıldı erse, heç cevab kelmez*

“Ey Fatma diye seslenince hiç cevap gelmez (NF 167: 8-9).

2. Esas fiil gövdesinin üzerine gelerek onun tasvirî fiille birlikte kullanılmasını sağlar:

a. *oltura kaldı kâbîn ‘illeti bilen ol ir anıñ çirkîn*

“O adam çok fena ağır hastalığıyla oturuverdi (GT 241: 13);

b. *kızı Umme Külsum yıglayu başladı*

“Kızı Umme Külsum ağlamaya başladı (NF 154:7);

c. *sabur kulu bilmedim*

“Sabır edemedim” (NF 171:12).

-p zarf-fiil ekinin görevleri ise:

1. Bir hareketin, esas hareketin başlamasından önce bittiğini ifade eder:

a. *Ol ünler korkunçdın on eki miñ erniñ yürekleri yarılıp öldiler.*

“O seslerin korkunçluğundan için on iki bin adamın kalbi yarılıp öldü” (Rab I. 64r: 14);

b. *Bu cânvarlar bu itlerdin takı barslardın kaçıp keldiler*

“ Bu canlılar bu köpeklerden ve parslerden kaçıp geldi” (NF 155: 12-13);

c. *Cebre’ il ‘as yeñinge eliglerini katıp neerse isteyürler*

“Cebrail as. Yenlerine ellerini sokarak bir şeyler arıyorlar” (NF II.171:1).

2. Esas fiilin gerçekleşmesine sebep olmuş fiili veya esas fiilin gerçekleşme amacını gösterir:

a. *munçaga teg heç kimerseke aymaduk erdi düşmanlardan korkup*

“Düşmanlardan korktuğumuz için bunca zaman hiç kimseye söylemediydik” (NF 185:9-10);

b. *bizni arıg yolga köndörüp hidâyet birle ağırlap yaman yoldan kutkardı.*

“Bizi temiz yola sevk etmek için hak yolu ile yüceltmek için kötü yoldan kurtardı”

(Rab 1v: 5-6).

3. Esas fiilin yapılış tarzını ifade eder:

a. *Yehûdâga keldi adakinga tüşüp, yıglap aydı*

“Yahuda’ya geldi, ayaklarına kapanıp, ağlayarak söyledi” (Rab 70r:5);

b. *Peygamber ‘as kapukka çıktı, velîkin ridâsı içinde neerse kötrüp çıktı*

“Peygamber as. dışarı çıktı, fakat örtüsü içinde bir şeyi taşıyarak çıktı (NF 169:4);

c. *Ya ‘kûb oğlanları talpınıp kirdiler*

“Yakup oğulları sallanarak girdiler” (Rab 64v:1-2);

d. *yok erse anuk bolup tursun*

“Yoksa hazır olarak dursun” (Rab 65r: 2-3).

Görüldüğü gibi -A; -I/-U zarf-fiil ekinin istisnaî durumlar hariç, başlıca görevi esas harekete paralel olarak gerçekleşen bir fiili ifade etmektir. Böylece geldiği fiile süreklilik kazandırır. -p zarf-fiil eki ise tam tersine daha çok esas eylemden önce yapılmış bir eylemi ifade ettiği için daha çok bitmişliği bildirir. Bundan dolayı bu zarf-fiil eklerinin taşıdığı bitmişlik ve süreklilik ifadeleri onların zaman eklerini oluşturan unsurlar olarak kullanılmasını sağlamıştır. Başka deyişle -A/-U/-I zarf-fiil ekinin zaman açısından süreklilik bildirmesi onun şimdiki zaman içinde yer almasını sağlamıştır. -°p zarf-fiil ekinin bitmişliği bildirilmesi ise geçmiş zaman için kullanılmasına elverişli olmuştur. Söz konusu dönemlerden daha önceki devirlerde kullanılan zarf-fiil eklerine göz atalım.

-A, -U/-I, -°p /-°pAn zarf-fiil eklerinin Eski Türkçede karşıladığı anlamları konusunda A.N.Kononov’un: “-(y)a, -(y)e zarf-fiil eklerinin dar şekli olan -(y)ı, -(y)u, -(y)i, - (y)ü ekleri (a-dili~ı-dili), ana fiille *genel olarak eş zamanlı* gerçekleşen bir fiilin yapılış nedenini, maksadını, tarzını bildirir” ve “-pan, -pen ekleri zaman, sebep, maksat, şart özellikleri açısından ana fiilden *önce yapılmış* bir fiili bildirir”⁵ sözleri yukarıda bahsettiğimiz tespitleri doğrulamaktadır.

5 A. N. Kononov, *Grammatika yazıka tyurkskih runişeskih pamyatnikov VII-IX vv.* “NAUKA”, Leningrad, 1980.

Bunun yanı sıra *-a turur* ve *p-turur* eklerinin ikinci unsuru olan *-ur* geniş zaman ekini almış *tur-* fiilinin her iki ekte de önemli bir yere sahip olduğunu da belirtmek istiyoruz.

Tur- süreklilik bildiren tasvirî bir fiil (J. Eckmann'ın ifade ettiğine göre “ey-lem bir anlık oluşu veya daimiliği”)⁶, *-Ur* ise şimdiki, geniş ve gelecek zamanı karşılayan bir zaman ekidir:

- a) *Bu kün seni iñen kadgulug körer men*
“Bugün seni çok kaygılı görüyorum”;
- b) *Tiken urgın ekseñ, çeçek ünmes ol*
“Diken tohumu ekseñ, çiçek yetişmez”;
- c) *Koyga barur men tiyür sen, yipni takı bıçaknı ne kılur sen*
“Koyuna gidiyorum diyorsun, ipi bıçağı ne yapacaksın?”.

Tur- fiili ve *-Ur* eki, sahip olduğu anlamlarıyla birlikte, teşkil ettiği bildirme zaman eklerinin içerisinde korunarak yer almıştır. Daha sonraki dönemlerde söz konusu eklerde *tur-* ve *-ur* kısımlarının ekleşmesine rağmen onların ifade ettiği anlamlar önceki unsura aktararak korunmuştur. Bunun en iyi örneklerinden biri de Kırgızcada görülen, şimdiki, gelecek ve geniş zaman ekleri olarak kullanılan ve *-a turur* ekinin ekleşmiş şekli olan *-A/-O* ekidir. Söz konusu ek, ekleşmiş olan unsurların ifade ettiği anlamları üzerine alarak hem şimdiki, hem geniş, hem gelecek zamanı bildirir⁸. Anadolu sahasında teşkil olmuş *-a yorur* eki, aynı yapıya sahip olduğu ve aynı anlamları paylaştığı *-a turur* ekinin akıbetine uğrayarak Türkiye Türkçesinde varlığını ekleşmiş olarak (*-a durur* ise tamamıyla düşmüştür) sürdürmektedir. Fakat ekin sadece geniş zaman eki olan *-ır* kısmı ekleşmiştir. Taşdığı şimdiki, geniş ve gelecek zaman anlamlarını ise *-yor* ekinin üzerine aktarmıştır. Bu konuyu Mustafa Öner şu şekilde açıklamaktadır:

Başka dillerde olduğu gibi, dilimizde de şimdiki zaman çekimi hâlen devam eden bir hareketi gösterdiği için, sonu belirsiz bir geleceğe, yani geniş zaman

6 Janos Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK, Ankara, 1996 s. 31.
7 Janos Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK, Ankara, 1996 s. 25.
8 S. Kudaybergenov, *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Kırgız Bilimler Akademisi, Frunze, 1980.

kaymış bir durumda olabilir. Bu dediğimizi Türkiye Türkçesinde kullanılan -yor şimdiki zaman ekiyle karşılaştırmak doğru olacak: “Yarın size geliyoruz” cümlesindeki gibi kullanışlar da gösteriyor ki, -yor ekli çekim kesin bir şimdiki zaman göstermez, bu daha ziyade bir geniş zaman çekimidir. Bu cümlede, “Yarın size geleceğiz” gelecek zaman çekiminin veya “Şu an size gelmekteyiz” şimdiki zaman çekiminin kesinliği yoktur⁹.

Geçmiş zaman eki -p turur eki içerisinde yer alan turur şekli ise Harezmi Türkçesini takip eden dönemlerde kısmen ekleşmesine rağmen ifade ettiği sürekliliği az da olsa korumuştur. Buna delil olarak J. Eckmann’ın Çağataycadaki -p tur ekine koyduğu tanımlı getirmek istiyoruz: “Tesirleri şimdiki anda da devam eden, geçmişte tamamlanmış bir hareketi ifade eder”¹⁰. Eski Anadolu Türkçesi sahasında -UpdUr olarak görülen bu ek için M. Mansuroğlu: “-p, -up/-üp zarf-fiil eki dur- yardımcı fiilinin geniş zamanı ile yer yer geçmiş zaman ifadesi de olan bir süreklilik ifade eder”¹¹ tanımını yapmıştır.

Bunun yanı sıra turur fiili olmasaydı zarf-fiil ekleri üzerine doğrudan kişi eklerini alamazdı. Burada ise turur şekli, zarf-fiil ekleri ve kişi ekleri arasında, erür/ turur ek fiilinin isimlerin ve kişi zamirlerinin arasında yaptığı arabuluculuk görevine benzer bir görev üstlenmiştir.

Yukarıda gösterilen örneklere dayanarak şunu unutmamamız gerekir ki, söz konusu eklerin oluşmasında tasvirî fiillerin görevi olduğu kadar zarf-fiil eklerinin de büyük ve önemli görevleri vardır. -°p, -A/ -U/ -I zarf-fiil eklerinin, Türkçenin tüm sahaları içerisinde eski dönemlerden beri, bir yandan zarf-fiil eki görevinde, bir yandan -A/ -U/ -I turur, -p turur zaman eklerini oluşturan çok önemli bir unsur olarak kullanıldığını açıkça söylememiz mümkündür.

9 Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Ankara, 1998.

10 Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, İstanbul, 1988 s. 138.

11 Mecdut Mansuroğlu, *Tarihi Türk Şiveleri*, TKAE, Ankara, 1988 s. 368.

KISALTMALAR

AN	Anter-nâme
DH	Dîvân-ı Hikmetten Seçmeler
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
GT	Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi
MN	Eşrefoğlu Rûmî, Müzekki'n-nüfus
NF	Nehcü'l-Ferâdis I.
Rab	Rabdûzî, Kısasü'l-Enbiyâ I.
YED	Yûnus Emre Divanı
YH	Mustafa Darir, Yüz Hadis Tercümesi

KAYNAKÇA

1. A. N. Kononov, *Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-IX v.v. "NAUKA"*, Lenigrad, 1980.
2. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Ankara, 1994.
3. Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul, 1988.
4. Gürer Gülsevin, *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Ankara, 1997.
5. Janos Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK Ankara, 1996.
6. Kemal Erarslan, *Dîvân-ı Hikmetten Seçmeler*, Ankara, 1983.
7. Mecdut Mansuroğlu, *Tarihi Türk Şiveleri*, Hazırlayan: M. Akalın, TKAE Ankara, 1988.
8. Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Ankara, 1998.
9. *Nehcü'l-Ferâdis I*, Hazırlayan: Janos Eckmann, TDK Ankara, 1995.
10. Rabdûzî, *Kısasü'l-Enbiyâ I*, Hazırlayan: Aysu Ata, TDK Ankara, 1997.
11. S. Kudaybergenov, *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Kırgız Bilimler Akademisi Frunze, 1980.
12. Seyf-i Sarâyî, *Gülistan Tercümesi*, Hazırlayan: Ali Fehmi Karamanoğlu, TDK Ankara, 1989.
13. Şükrü Halûk Akalın, *Eski Anadolu Türkçesi*, ÇÜ Fen - Edebiyat Fakültesi Ders Notları Yayını Nu. 56, Adana, 1996.
14. Vahit Türk, "Türkçede Şimdiki Zaman Kavramı, Çekimleri ve Ekleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 1, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998.